

**ЗМІСТОВА СКЛАДОВА МУНІЦИПАЛЬНО-ПРАВОВИХ ВІДНОСИН:
ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ****SUBSTANTIAL COMPONENT OF THE MUNICIPAL AND LEGAL RELATIONS:
THEORETICAL ASPECT**

Галіахметов І.А.,

кандидат юридичних наук, доцент,

доцент кафедри правового регулювання економіки

ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»

У статті за допомогою сучасної методології розглядається змістова складова муніципально-правових відносин. На сторінках дослідження дається аналіз місцевого публічного правовідношення як діяльність органу місцевого самоврядування в інституціональному або функціональному розумінні, що дозволяє обмежити статус власне суб'єкта зазначених відносин межами локальної (об'єднаної) територіальної громади. Зазначається, що інституціонально муніципальні правовідносини обмежені конкретною локацією – межами територіальної громади, котра збігається з місцевим рівнем адміністративно-територіальної одиниці та знаходиться у відповідному міжнародно-правовому, конституційно-правовому (зокрема, військово-цивільному), господарсько-правовому й адміністративно-правовому режимах регулювання.

Ключові слова: муніципальне право, теорія правовідносин, публічні правовідносини, муніципально-правове відношення, місцеве самоврядування.

В статье при помощи современной методологии рассматривается содержание (состав) муниципально-правовых отношений. На страницах исследования анализируется деятельность органа местного самоуправления в институциональном и функциональном понимании, что позволяет ограничить статус собственно субъекта данного правоотношения рамками локальной территориальной общины. Также муниципальные правоотношения рассматриваются в взаимосвязи с международно-правовым, конституционно-правовым, хозяйственно-правовым и административно-правовым режимами регулирования.

Ключевые слова: муниципальное право, теория правоотношений, публичные правоотношения, муниципально-правовое отношение, местное самоуправление.

The article considers approaches to the definition of the main tenance municipal and legal relations developed in domestic legal science. While in pre-revolutionary, soviet and post-soviet legal literature the prevailing approach to the problem was to identify the terms «subject of municipal law» and «subject of municipal legal relations», in modern legal science the prevailing view is that the correlation of these categories does not imply the equivalence of these notions. The analysis developed in the theory of the right concepts concerning the subjective right and the subjective duty has allowed the author to define fundamental preconditions to a substantiation of the essence of the municipal and legal relations in view of specificity of the last. The article contains results of the author's approach to the definition of essence of the investigated maintenance municipal and legal relationship, regularities of its development, a foundation of its theoretical and legal importance.

Key words: municipal law, theory of legal relationship, public legal relations, municipal and legal relationship, self-government.

Постановка проблеми. Теорія правовідносин не належить до фундаментальних інституціональних понять правової науки, оскільки право найчастіше всього розглядається як чиста належність поза зв'язком із його реалізацією [9]. Разом із тим, в юридичній літературі останніх десятиліть постає запит про необхідність перегляду теорії правовідносин, визначення її місця та ролі в науці нових галузей права, зокрема, муніципального, і пропонується розташувати категорію правовідносин як фундаментальну й інституціональну. Класична теорія правовідносин донедавна була зорієнтована на двосторонні взаємозв'язки, котрі за напрямом інтересів можна назвати «біполярними» [10, с. 178]. Від них потрібно відрізнити «багатополярні» правовідносини.

Якщо найбільш розвинута концепція у сфері публічного права «адміністративних правовідносин» склалась ще в радянській юридичній науці в 50 – 70-х роках минулого століття, то розробка теорії муніципальних відносин протягом тривалого часу залишалась поза увагою з боку вчених-правознавців. Однак, за умов поглиблення соціально-економічних і політичних змін, теорія публічних правовідносин значною мірою потребує нової апробації та додаткової класифікації з виокремленням у ній муніципальних правовідносин. Нагадаємо, що суспільними відносинами є те, що «стосується суспільства; виражає відносини, становище людей у суспільстві» [7, с. 484], тобто зв'язки (контакти) між різними колективами, соціальними групами, класами й усередині їх. А правовим регулятором суспільних відносин є об'єктивне право.

Стан дослідження. У сучасній теорії правовідносин, що розглядає їх в одній площині (за типом, видом, фор-

мою), існують два підходи до порозуміння об'єкта. Так, за монічною теорією її автори наголошують на єдності об'єкта правовідносин. Плуралістична теорія ґрунтується на позиції численності об'єктів правовідносин. Ще О.С. Іоффе наголошував, що проблема правовідношення є однією «з найбільш складних і <...> найменшою проблемою правової науки, що розроблена» [4, с. 508]. Одночасно в юридичній літературі здійснюються спроби дослідити правове відношення як діяльність, що залежить від двох головних чинників – зовнішнього (об'єктивного), визначений нормою права, і внутрішнього (суб'єктивного), що вирізняється абстрактними правовими статусами й індивідуальними правовими ресурсами суб'єктів правовідношення [6, с. 101]. Є.Б. Лупарев справедливо зауважує, що сучасне публічне право вийшло на той рівень свого розвитку, який передбачає не тільки необхідність систематизації загальної теорії публічного права, а й загальнотеоретичне дослідження окремих явищ, зокрема, у частині загальної теорії публічних правовідносин [5].

Предмет публічного правовідношення є складовою об'єкта, тобто виражає найбільш істотні риси (аспекти), не поглинаючи його при цьому. Предмет публічного правовідношення багатоманітний, проте поєднаний у межах певних родових об'єктів, що дозволяє диференціювати галузі публічно-правового регулювання.

Мета статті. Сучасна тенденція сприйняття будь-якого конкретного, а не загалом публічного правовідношення через призму як матеріального, так і процедурно-процесуального змісту призводить до необхідності формування засад теорії комплексних публічних правовідносин, зокрема, муніципальних. Найчастіше під комплексним публічним пра-

вовідшенням розуміють урегульоване взаємопов'язаними між собою публічно-правовими галузевими нормами матеріального права, також і процесуальними нормами, конкретне суспільне відношення, за обов'язковою участю особи (суб'єкта), наділеного публічно-владними або муніципальними повноваженнями, сторони якого мають публічні суб'єктивні права і несуть суб'єктивні обов'язки.

Головними рисами комплексних публічних правовідносин потрібно вважати: наявність обов'язкового суб'єкта, який легально реалізує державні або муніципальні повноваження публічного характеру; публічну сферу виникнення (підстави) правовідношення; своєрідне поєднання загальнопублічного або місцевого інтересу, дій і бездіяльності в об'єкті та предметі комплексного публічного правовідношення.

Отже, для комплексності публічних правовідносин важливо, щоб мав місце не тільки публічно-правовий механізм реалізації матеріальних норм, а й комплексний характер у відомих випадках несли самі матеріальні норми (конституційні, адміністративні, муніципальні тощо). Тобто, власне муніципальне правовідношення є суспільний зв'язок на підставі припису відповідного регулювання в системі публічних відносин, учасники якого мають суб'єктивні права та юридичні обов'язки, що забезпечені процесом децентралізації та деконсолідації владних повноважень і гарантовані державою у сфері місцевого самоврядування. Адже дійсно, в загальній теорії права зазначений зв'язок визнається центральною ланкою механізму правового регулювання, за певним уявленням багатьох теоретиків – «провідним каналом реалізації права».

Сучасна методологія правовідношення – це набір прийомів, методів, засобів, способів, принципів досягнення мети вивчення об'єктів правової дійсності шляхом їх моделювання у вигляді правовідносин і здійснення наукового експерименту з моделлю; алгоритм пошуку найбільш оптимальних форм пізнання правових явищ, заснований для вивчення побудованих у вигляді правовідносин моделей об'єктів правової дійсності та їх взаємозв'язків; порівняння об'єктів-моделей (суспільно значимої поведінки, діяльності; моделей місцевого самоврядування) і об'єктів-оригіналів (традицій місцевого самоврядування). Отже, особливий метод правовідношення полягає в тому, що за його використання «правові об'єкти вивчаються в їхньому соціальному контексті, за умов динаміки зв'язків суб'єктів і об'єктів права» [2, с. 48 – 52].

Виклад основного матеріалу дослідження. Муніципальне право еволюціонує на підставі розвитку муніципальних відносин, суб'єктом яких є місцева територіальна спільнота або колектив, що включає в себе населення, яке мешкає на цій території, формально організоване на підставі місцевого самоврядування як інституціональної форми реалізації недержавної, але публічної влади. Об'єктом муніципальних відносин є комунальне господарство як ресурсна основа життєдіяльності і життєзабезпечення функціонування місцевої територіальної громади, що просторово обмежена власною територією.

Таким чином, під муніципальним правовідношенням потрібно розуміти суспільні відносини публічно-владного типу, що організовані та здійснюються мешканцями територіальної громади (лат. *reg se*) на підставі конституційного права місцевого самоврядування або органами місцевого самоврядування та їхніми посадовими особами (лат. *reg alium*) на підставі законів України або статутів (положень), у формі сукупності соціальних і господарських дій, спрямованих на вирішення соціально-економічних проблем населення та благоустрою муніципальної (локальної) території, тобто «самостійно або під відповідальність органів і посадових осіб місцевого самоврядування вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України» (ч. 1 ст. 2 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні»).

Муніципальні правовідносини включають у себе важливі складові (елементи) публічних відносин (з «регулювання та управління суттєвою часткою публічних справ», ч. 1 ст. 3 Європейської хартії місцевого самоврядування 1985 року), а саме: конституційних, адміністративних, господарсько-правових, міжбюджетних, регіональних, територіальних та транскордонних зв'язків і відносин. Інституціонально муніципальні відносини визначені конкретною територією – межами територіальної громади, котра збігається з місцевим рівнем адміністративно-територіальної одиниці та знаходиться у відповідному міжнародно-правовому, конституційно-правовому (зокрема, військово-цивільному), господарсько-правовому й адміністративно-правовому режимах регулювання.

Публічно-владні відносини місцевого рівня дають можливість співвіднести два критерії виміру влади: вертикальне (панування, ієрархія) і горизонтальне (суб'єкт – суб'єктне). Якщо муніципальна влада звернена на інституціональні (політичні, соціальні) структури, то місцеве самоврядування – на суспільні, засновані на публічній активності мешканців територіальної громади. Змістове навантаження категорії «місцеве самоврядування» передбачає суб'єктність населення (як складової народу), його здатність і спроможність через об'єднання (самоорганізацію) вирішувати питання місцевого значення.

Якщо мова йде про політологічний вимір, про структуру, ієрархії та суворо визначені державою функції та повноваження (тобто про вертикальний тип публічно-владних відносин), то ми схильні до застосування категорії «муніципально-правові відносини». Якщо ж акцент робиться на горизонтальному типі відносин виду «суб'єкт – суб'єкт», на суспільну (громадську) природу організації влади, коли ми звертаємося до місцевих ініціатив, громадської активності, діяльності виборних осіб, що представляють інтереси громади, – ми, безумовно, даємо судження в категоріях місцевого самоврядування.

Потрібно взяти до уваги, що ототожнення суб'єкта муніципального права та суб'єкта правовідношення можливо тільки в одиничних випадках – за умови знаходження суб'єкта у стані сталої та постійної (системної) участі у правовому відношенні. Дійсно, багато теоретиків права допускають існування такого виду правових відносин, які мають назву «абсолютні» саме тому, що в них учасник наділений абсолютним суб'єктивним правом. Прихильником даного напряму можна назвати радянського і російського правознавця Ю.К. Толстого, саме йому належить твердження, що «всі правовідносини за суб'єктивним складом поділяються на абсолютні й відносні» [9, с. 74].

Державний рівень, за умов жорсткої владної вертикалі, постійно встановлював підпорядкованість територіальних рівнів як основу їхнього розвитку: від верхніх – управлінських (муніципальне управління), до більш низових (муніципального менеджменту). Місцевий або локальний рівень за таких умов завжди стає підпорядкованим верхнім (загальнодержавному або регіональному) рівням, залежним від них. Тому систему зазначених відносин у сфері місцевого самоврядування можна розглядати як мезопростір правового регулювання суб'єктами владно-політичної діяльності (органами місцевої адміністрації) і суб'єктами життєдіяльності місцевої спільноти (органами місцевого самоврядування); крім того, до системи їх взаємодії виділяють три рівня місцевого самоврядування (село, селище, місто (район у місті); район; область) та додатково – об'єднані громади, до яких включені всі жителі відповідних територіальних громад. Зазначене дозволяє чіткіше простежити за впливом варіанту погодження та розбіжностей процесів самоорганізації, самоврядування та управління на ефективність механізмів формування норм (приписів) суспільної поведінки на місцевому або публічному мезо- та мікропросторі.

Одна з ознак муніципальних правовідносин належить до характеристики того, яка зі сторін має «право ініціюва-

ти розгляд у раді (в порядку місцевої ініціативи) будь-якого питання, що належить до відання місцевого самоврядування» (ст. 9 зазначеного Закону) або підстави виникнення правовідношення, а також потребує згоди другої сторони чи ні. Дійсно, особливості різних галузей права виражаються у структурі правовідносин, співвідношенні прав і обов'язків сторін, складі учасників та їх правовому органічному зв'язку з нормами (приписами) права як підстави виникнення правовідношення. Наприклад, ця ознака зумовлена правовою підставою виникнення муніципально-правового відношення, що передбачена законом, угодою про транскордонне співробітництво між територіальними громадами або владними органами щодо об'єднань євро-регіонального співробітництва, адміністративним договором, договором про співпрацю територіальних громад, статутом територіальної громади, нормативно-правовим актом (рішенням) або ненормативним правовим актом органу місцевого самоврядування тощо.

Наступна риса муніципальних правовідносин – спосіб захисту прав і порядок вирішення місцевих публічно-територіальних спорів, що характеризує не самі правовідносини, а процес. Юридичний факт у формі процесуального правозастосовного акта є підставою для виникнення правовідношення («зокрема, звертатися до суду, якщо це необхідно для реалізації його повноважень і забезпечення виконання функцій місцевого самоврядування») (ст. 18-1 зазначеного Закону).

Своєю чергою, в якості власне суб'єкта місцевого публічного правовідношення постає орган місцевого самоврядування в інституціональному або функціональному розумінні, що дозволяє обмежити статус власне суб'єкта зазначених відносин межами локальної територіальної (об'єднаної) громади. Позитивні процеси на цій території соціально-економічних змін означають муніципальний розвиток або вдосконалення на місцевому (первинному) територіальному рівні, тобто простір є «елементом юридичних відносин» [1, с. 234 – 235].

Темпоральні характеристики пронизують усе муніципальне право, дію всіх його інститутів і феноменів, що зумовлено часом. Темпоральні норми, які встановлюють способи дії нормативних правових актів, їх норм у часі, як і інші правові норми, є засобами впливу публічної влади на поведінку громадян, інструментами регулювання соціальних процесів. Тому надзвичайно важливим є питання про принципи застосування цього інструментарію, основних ідей, якими керуються суб'єкти муніципальної правотворчості, визначаючи способи дії правових норм у часі [1, с. 195–233].

Темпоральне муніципально-правове відношення першою чергою відбувається на взаємному визнанні його суб'єктами. Той, хто говорить про права у часі, розуміє за кимось подібний правовий обов'язок, і тому стверджує його правоздатність. І, навпаки, визнаючи свої обов'язки, він усвідомлює і відповідні повноваження іншого, тобто в основі часового праворегулювання знаходяться правова культура, правосвідомість і мораль (традиції), з урахуванням «історичних, національно-культурних, соціально-економічних та інших особливостей здійснення місцевого самоврядування» (ч. 1 ст. 19 зазначеного Закону). Взаємодія між органами держави й органами місцевого самоврядування здійснюється як взаємодія між двома самостійними суб'єктами, що розкривають усю повноту сфери функціонування місцевого самоврядування: гармонізацію відносин у правовій формі між членами територіальної громади; гармонізацію публічно-владних відносин між територіальною громадою (населенням) і державою (народом); гармонізацію відносин між територіальною громадою і природою; гармонізацію соціальних норм, зокрема, норм права з нормами моральності, ідеології тощо; гармонізацію взаємодії соціальних інститутів, що гарантують виконання всього комплексу соціальних норм.

Зміст муніципально-правових відносин – це організація та здійснення у визначеній (належній) формі зв'язку суб'єктивного права та виконання суб'єктивного обов'язку з вирішення публічних питань місцевого значення або делегування державно-владних повноважень, що відбуваються безперервно і не можуть знаходитись у стації, оскільки опосередковують реальну діяльність (поведінку) осіб у сфері місцевого самоврядування.

Відносини у часі як до ресурсу, тобто імпліцитні норми, цінності й уявлення, що регулюють організацію часу в територіальній громаді (спільноті, колективі), виконують дві основні функції: нормативно-регулятивну й ідентифікаційну. Час допомагає членам територіальної громади координувати свої місцеві інтереси та дії в ході спільної активності, а також слугує одним із маркерів відмінності їхньої громади від іншої або соціальної організації, він може виступати в якості підстави для соціально-правової категоризації та порівняння населення. Правильне ставлення до часових правових параметрів сприяє свідомому їх виконанню, ствердженню поваги до себе та навколишніх осіб, а також дотримання традицій.

За діалектикою свого розвитку місцеве самоврядування знаходить послідовне втілення єдності норм права і неправих норм, взаємодії законів суспільства та природи. Діалектичний тип місцевого самоврядування передбачає врівноваженість інституціональних суб'єктів, їх допомогу одне одному та відповідає принципам єдності світу та всезагального зв'язку явищ. За діалектичного теоретизування, залежно від змісту неправих норм, може існувати численна кількість квазівідносин (або псевдовідносин) за участю органів місцевого самоврядування.

Висновки. Сформулюємо основні тези, що класифікують муніципально-правові відносини як різновид правових відносин публічного (або комплексного) типу:

1) суб'єкти нерівноправні за своїм статусом, на відміну від приватно-правових, що ототожнює їх із конституційно-правовими й адміністративно-правовими відносинами (тільки за публічно-правовими договорами владні суб'єкти є рівноправними, де владність носить диспозитивний характер. – І.Г.);

2) як публічне правовідношення, воно передбачає обов'язкову наявність суб'єкта з повноваженнями владного характеру, публічно-правовим статусом і компетенцією, а тому для даного виду правовідношення ознакою є виокремлення обов'язкових і факультативних суб'єктів;

3) оскільки зазначене правовідношення публічного типу (у разі реалізації делегованих повноважень органів виконавчої влади) будується за формулою «влада – підпорядкування», то саме цьому виду правовідносин властивий той випадок, коли одна сторона володіє виключно юридичними обов'язками, а інша – суб'єктивними правами. При цьому варто зазначити, що відносини у сфері місцевого самоврядування відрізняються інституційними положеннями, що визначені статутами (ст. 19 зазначеного Закону), де територіальна громада в особі представницького органу місцевого самоврядування реалізує «публічні повноваження <...>, які мають найтісніший контакт з громадянином» (реч. перше ч. 3 ст.4 зазначеної Хартії);

4) повноваження обов'язкового суб'єкта муніципально-правового відношення набуває статус зобов'язання, у разі наявності місцевого публічного інтересу. Але в приватних (майнових) правовідносинах суб'єкт, наділений певними повноваженнями, вправі обирати, здійснювати дане повноваження чи ні;

5) спостерігається різнополярність правового статусу фізичних осіб – мешканців територіальної громади, тобто фізична приватна особа стає зобов'язальною стороною, а фізична посадова особа – правомочною;

6) є формою вираження права місцевого самоврядування – рішень органів місцевого самоврядування та місцевого референдуму. Адже публічним правовідноси-

нам у якості суб'єктів притаманна наявність таких форм усупільнення, як народ (нація), клас, громада або територіальний колектив тощо, які виражають думку і волю більшості, де «право участі у справах органу місцевого самоврядування означає право вживати рішучих заходів для визначення або впливу на здійснення повноважень органу місцевого самоврядування» (ч. 2 ст. 1 Додаткового протоколу до Європейської хартії місцевого самоврядування про право участі у справах органу місцевого самоврядування від 16. 11. 2009 року);

7) ознака суб'єкта муніципально-правових відносин – організаційне або біологічне (природне) виокремлення у процесі здійснення місцевих виборів представницьких органів, «що створюються частиною жителів, які тимчасово або постійно проживають на відповідній території в межах села, селища, міста» (абз. дванадцятий ст. 1 зазначеного Закону) або в разі вибору переважного місця проживання (лат. *domicilium*), що відрізняє члена територіальної громади як фізичної особи від громадянина;

8) наявність публічно-правової конституційної правосуб'єктності суб'єктів муніципального права, що зумовлює право «територіальної громади – жителів села чи добровільного об'єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селища та міста – самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України», тобто «безпосередньо, так і через органи місцевого самоврядування: сільські, селищні, міські ради та їх виконавчі органи» (ч. 1 і 3-я ст. 140 Конституції України);

9) наявність публічно-правового статусу та компетенції суб'єктів муніципального права, зокрема: «головні повноваження та функції органів місцевого самоврядування визначаються конституцією або законом; органи місцевого самоврядування в межах закону мають повне право вільно розв'язувати будь-яке питання, не вилучене зі сфери їхньої компетенції і вирішення якого не доручене жодному іншому органу; повноваження, якими наділяються органи місцевого самоврядування, як правило, мають бути повними і виключними» (ст. 4 зазначеної Хартії), тобто, «що представляють відповідні територіальні громади та здійснюють від їх імені та в їх інтересах функції і повноваження місцевого самоврядування» (ч. 1 ст. 10 зазначеного Закону) або «власні повноваження органу самоорганізації населення – повноваження, надані <...> сільською, селищною, міською або районною у місті (в разі її створення) радою органу самоорганізації населення під час його утворення» (абз. третій ст. 2 Закону України «Про органи самоорганізації населення»);

10) наявність делегованих повноважень органів виконавчої влади, які «надані органам місцевого самовряду-

вання законом, а також повноваження органів місцевого самоврядування, які передаються відповідним місцевим державним адміністраціям за рішенням районних, обласних рад» (абз. чотирнадцятий ст. 1 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні»).

Юридичний зміст муніципально-правового відношення формується в результаті відповідного волевиявлення його учасників, дії юридичних норм, а також згідно з рішеннями органів місцевого самоврядування, хоча на практиці муніципально-правове регулювання відбувається без втручання правозастосовника. Варто врахувати, що відносини у сфері місцевого самоврядування, на відміну від муніципально-правових, їх учасники у більшості випадків самостійно визначають як перелік, так і обсяг суб'єктивних прав і обов'язків у силу превалювання в цивільному, житловому і підприємницькому законодавстві норм диспозитивного характеру, а отже, майнові відносини між ними мають приватноправовий тип власної природи реалізації, наприклад, це стосується відносин органів місцевого самоврядування з підприємствами, установами та організаціями, що перебувають і не перебувають у комунальній власності відповідних територіальних громад. Іншими словами, як правило, власні (самоврядні) і делеговані повноваження органу місцевого самоврядування носять публічно-правовий або комплексний (публічно-приватний) характер.

Муніципально-правове відношення – це самостійний (формальний) вид публічно-правового комплексного відношення, що має властивості наукової і практичної категорії, конкретну структуру. Зазначене правовідношення як явище може бути охарактеризоване як науково-практична парадигма муніципального права [4].

Регламентуючи «загальнолюдські цінності», муніципально-правові відносини нерідко піддаються впливу з боку норм міжнародного права, а в деяких випадках, зокрема, у транскордонному співробітництві, і з боку норм національного права інших держав чи Європейського Союзу щодо гармонізації загальнодержавних, регіональних та місцевих інтересів, наприклад, «шляхом створення сприятливої законодавчої бази, підтримки та нарощування потенціалу розвитку, а також забезпечення зміцнення транскордонних та регіональних економічних зв'язків та ділового партнерства» (ст. 447), зокрема, Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергетики та їхніми державами-членами, з іншої сторони від 27. 06. 2014 року).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бергель Ж.-Л. Общая теория права: Пер. с фр. / Ж.-Л. Бергель; Под. общ. ред. В.И. Даниленко. – М.: Издательский дом NOTA BENE, 2000. – 576 с.
2. Воложанин В.П., Ковин В.Ф. Динамика гражданских процессуальных правоотношений / В.П. Воложанин, В.Ф. Ковин // Известия высших учебных заведений. Правоведение. – 1980. – № 5. – С. 48 – 52.
3. Галіахметов І.А. Парадигма муніципального права України / І.А. Галіахметов // Вісник Маріупольського державного університету: Серія «Право». – 2013. – № 6. – С. 163 – 170.
4. Иоффе О.С. Избранные труды по гражданскому праву: Из истории цивилистической мысли. Гражданское правоотношение. Критика теории «хозяйственного права» / О.С. Иоффе. – М.: Статут, 2000. – 776 с.
5. Лупарев Е.Б. Комплексные административные правоотношения в системе публичных правоотношений (вопросы общей и общетраслевой теории): Монография / Е.Б. Лупарев. – Краснодар, 2009. – 109 с.
6. Нерсисянц В.С. Правовой принцип формальной справедливости (регулирование формально-неравных отношений) / В.С. Нерсисянц // Государство и право. – 2012. – № 4. – С. 101 – 107.
7. Новий тлумачний словник української мови: у трьох томах / Укладачі: Василь Яременко, Оксана Сліпушко. – Вид-ня друге, виправлене. – Т. 3 «П–Я». – К.: Вид-во «Аконіт», 2006. – 862, [2] с.
8. Толстой Ю.К. К теории правоотношения / Ю.К. Толстой. – Л.: Издательство Ленинградского университета, 1959. – 88 с.
9. Халфина Р.О. Общее учение о правоотношении / Р.О. Халфина. – М.: Юрид. лит., 1974. – 351 с.
10. Maurer H. Allgemeines Verwaltungsrecht. 16. Aufl. / H. Maurer. – München: Verlag C.H. Beck, 2006. – 855 S.